

Februar 2021.

Reakcija na knjigu „The Past Can't Heal Us“

Ivana Franović

Lea David, *The Past Can't Heal Us. The Dangers of Mandating Memory In the Name of Human Rights* (Cambridge University Press, 2020)

Naslov knjige Lee David „Prošlost nas ne može izlečiti“ me je obradovao. Mislila sam da napokon imamo neko korisno istraživanje koje će nas pride osloboditi balasta bavljenja prošlošću i otkriti nam neki novi put, pa sam je iščekivala. Moje očekivanje bilo je potpuno pogrešno. I malo je reći da sam ostala šokirana.

Na teorijski okvir ne bih se mnogo osvrnula, ima stručnijih od mene da se time pozabave. Ukratko, autorka kritikuje pristup standardizacije sećanja na globalnom nivou, tvrdeći da insistiranje na „ispravnom“, odnosno „moralnom sećanju“ može imati pogubne posledice. Iako ljudska prava smatra ciljem za koji se vredi boriti, rečito nas ubeđuje da su ona vrsta ideologije i da kao i svaka ideologija teže da homogenizuju i ostvare monopol nad vizijom sveta. Kao i druge ideologije, ljudska prava nastoje da ostvare hegemoniju predstavljajući se kao jedini ispravan način da se gleda na društvenu realnost (str. 9). Ljudska prava su postepeno počela da diktiraju norme na globalnom nivou gde leži njihova moć i legitimitet, a promovišu ih i održavaju moćne nacionalne države nasuprot ostalim nacionalnim državama (str. 33-34). Autorka tvrdi da ta homogenizacija na terenu proizvodi još veću nejednakost i društvenu podelu i da je pogrešna pretpostavka da 'više ljudskih prava' dovodi do više jednakosti (str. 37). Problem se uvećava uvođenjem standardizacije sećanja i usponom „ispravnog sećanja“, zahteva zajednicama da se u ime morala i prevencije ponavljanja nasilja povinuju određenim formama, normama i vrednostima memorijalizacije (str. 59-60). Autorka smatra da je „moralno sećanje od velikog značaja jer se čitava mirovna industrija ljudskih prava zasniva na njenim pretpostavkama“ (str. 64). Autorka naglašava da „moralno sećanje“ ne doprinosi poštovanju vrednosti ljudskih prava, već da ima potpuno suprotan efekat: da ojačava nacionalističke projekte (str. 123).

Ako se pitate šta bi trebalo da je to „moralno“ ili „ispravno sećanje“, osim da je nekakav oblik sećanja koji nam se nameće spolja: između ostalog, autorka pojašnjava da se radi o šematskoj konceptualizaciji kršenja ljudskih prava u prošlosti, koja se zasniva na pojednostavljenim i pročišćenim (*purified*) kategorijama žrtve-počinioци-posmatrača, koja je postala ideološka infrastruktura koncipirana kao univerzalni obrazac i kao jedini ram u okviru koga može doći do memorijalizacije (str. 62).

Autorka je više nego u pravu kada kritikuje pristupe u kojima je jasna kategorizacija žrtve-nasilnici-posmatrača. Kako kaže, „da bi se primenili određeni standardi memorijalizacije, potrebno je izbrisati

svu složenost kategorija žrtve-nasilnici-posmatrači i držati ih pročišćene i normativne. Moralno sećanje zahteva zaokret od konkretnog pamćenja ka apstraktnom sećanju. Ovaj zaokret povezuje brojne pogrešne pretpostavke i ideje koje kada se ugrade u moralno sećanje proizvode suprotne rezultate od onih kojima su aktivisti za ljudska prava stremili“, tj. dovedu do novih oblika nasilja (str. 62).

Iz teksta se može naučiti šta nikako ne treba raditi. Moj šok je usledio kada sam shvatila da kao odgovorne za ovako naopak rad na suočavanju s prošlošću autorka imenuje organizacije za ljudska prava, pa i organizaciju u kojoj radim - [Centar za nenasilnu akciju \(CNA\)](#), a na koju se više puta referiše. Odgovorni su oni retki koji pokušavaju nešto da urade na terenu.

Ovaj autorkin tekst spada u one pojave koje na sebe skreću pažnju skandalom (ništa novo u ovom dobu). Međutim, skandal nije u onome što bi autorka volela i na šta će deo javnosti nasesti – u diranju u svete krave, naime ljudska prava. Svete krave ne bi trebalo da postoje. Skandal je u akademskom nepoštenju kojim se autorka obilato koristi.

Kao izvor formi, normi i vrednosti ovog „moralnog sećanja“ autorka navodi standarde memorijalizacije Generalne skupštine UN 2014. godine¹ kojima se promovišu zapadni modeli sećanja i od zemalja sa teskobnom prošlošću se zahteva da ih prihvate. Međutim, autorka se ne ustremiljuje na ovaj izveštaj i navedene standarde, već na rad organizacija za ljudska prava u Palestini i Izraelu i na Balkanu. Oni, valjda kao produžena ruka Zapada, na terenu sprovode u delo šta su gazde zamislile. Nije mi ovo tumačenje nepoznato, to je i propaganda Miloševićevog režima tvrdila.

Iako se zdušno zalaže protiv generalizacije, pojednostavljivanja i pročišćavanja (*purification*), još na samom početku teksta hrabro izjavljuje, da pored UN-a, Amnesty International, Human Rights Watcha i OSCE-a, „svaka pojedina nevladina organizacija (NVO) ili institucija za ljudska prava koja se bavi konfliktnim područjima, na ovaj ili onaj način, promovise agendu zasnovanu na pretpostavci da je 'ispravno sećanje' ključno za 'ozdravljenje' društava sa teskobnom prošlošću i za prevazilaženje trauma i nasilja“ (str. 3). Na izgradnji mira, a onda i suočavanju s prošlošću radim poslednjih dvadesetak godina i ne bih znala da kažem što je to „moralno“ ili „ispravno sećanje“, a još manje da se za to zalažem. Ko god ima bilo kakvog znanja ili iskustva u radu na izgradnji mira, jasno mu je koliko je ideja o „ispravnom“ sećanju pogrešna. Ali, eto, u tekstu autorke sam mogla da pročitam da je upravo to ono što moje koleginice, kolege i ja radimo.

Da bi ukazala koliko je to „moralno sećanje“ pogrešno, autorka u najvećem delu teksta analizira razne oblike dijaloških susreta (treninge, seminare, studijske puteve i sl.) koje organizuju organizacije za ljudska prava, a koji okupljaju ljude sa različitih strana sukoba u Izraelu i Palestini i na Balkanu. Količina prezira koju pokazuje prema dijaloškim susretima ukazuje koliko ta analiza nije ozbiljna, a nisam sigurna šta joj je svrha. Kažem *prezira*, jer se kritikujući praksu organizovanih poseta mestima stradanja koristi ovakvim jezikom:

„Na Balkanu, ovaj brak između psihologiziranih, strukturisanih, susreta lice-u-lice iza zatvorenih vrata sa emotivnim hodočašćima na mesta stradanja pojavljuje se u ovoj ili onoj formi u svakom projektu...“ (str. 142).

U svakom slučaju, posmatra nas se kao strano telo:

„Nakon ratova devedesetih, industrija izgradnje mira i pomirenja uvezla je u zemlje bivše Jugoslavije model dijaloških grupa kao deo ove često nejasne agende ljudskih prava / mira. Ovaj model interakcije lice-u-lice usvojen je kao deo okvira moralnog sećanja, a koji se ogleda u agendi 'ispravnog načina sećanja'“ (str. 138).

Preskočiću ovu „industriju izgradnje mira i pomirenja“, ne znam šta bih rekla na tu malicioznu predimenzioniranost. Ne želim da govorim u ime svih organizacija, nadam se da će one nešto same

¹ Generalna skupština UN, Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, Farida Shaheed: Memorialization processes, A/HRC/25/49, 2014.

reći, ali mogu o svojoj, Centru za nenasilnu akciju koja je aktivna od 1997. godine i ima urede u Sarajevu i u Beogradu. Mi nismo uvezli nikakav model, niti imamo ikakvu agendu „ispravnog“ ili „moralnog sećanja“. Prvobitno znanje o radu s grupama jesmo stekli na mirovnim treninzima u Nemačkoj, u obilnoj interakciji sa ljudima sa raznih strana sveta, ali nismo „uvezli“ ikakav model jer se strogo protivimo takvom pristupu, on je za izgradnju mira nemoguć. Sve programe i aktivnosti smo razvijali korak po korak, na osnovu prethodno stečenog iskustva i povratnih informacija koje smo dobijali od učesnika. Mnoge aktivnosti smo i razvili zajedno sa učesnicima. Učili smo od ljudi, radeći sa ljudima.

Važno je napomenuti, iako nas se u ovom tekstu svrstava u organizacije za ljudska prava, mi sebe tako nikad nismo nazivali, već jasno *mirovnom* organizacijom. Mnogi ne prave razliku između ova dva tipa organizacija, mada ona postoji. Ukratko, ogleda se u tome da mirovne organizacije ulažu veoma mnogo kapaciteta i resursa u odnose i izgradnju odnosa, dok ljudskopravaške to ne rade neophodno jer su prioriteta drugačiji.

David samouvereno tvrdi:

„Evo šta se dešava na terenu. Pored tuceta dijaloških projekata koji promovišu strukturisano suočavanje s prošlošću (često vrlo različitih jedni od drugih), svima je zajedničko to što koriste 'formulu balansa'. U svim neposrednim (lice-u-lice) dijaloškim projektima, u izraelsko-palestinskom kontekstu i u kontekstu bivše Jugoslavije, učesnici su pozvani na osnovu svojih etničkih/verskih pripadnosti. Ovo je od suštinske važnosti ako želimo da razumemo stvaranje interakcijskih rituala. Neposredno okupljanje učesnika na ovim događajima, kada su im unapred dodeljene uloge, ima izravan uticaj na načine kako će početi da stvaraju i pregovaraju rituale među sobom. Od samog početka, to funkcioniše kao osnovni skup referenci; jedan za drugim interakcijski rituali koji se javljaju tokom procesa vide se kroz prizmu ove strukturisane podele. U praksi, ovo znači da čak i oni učesnici koji imaju višeznačan odnos sa svojim etničkim/verskim identitetom pre samih susreta, verovatno će postati više vezani za svoj etnički/religiozni identitet.

Jedan od glavnih proizvoda koji se dobija ovakvim susretima je kako se istorijski narativi pretvaraju u rituale na način da se stvara jasna stratifikacija među grupama“ (str. 146).

Ovo je posve pogrešno za sve programe koji rade na izgradnji mira i u potpunosti je suprotnosti sa mirovnim radom, što bi trebalo da je jasno bilo kome ko ima iole znanja i iskustva u mirovnom radu. Pod punom odgovornošću mogu da tvrdim da opisani proces nije ni nalik onome što se dešava na događajima i susretima koje organizuje Centar za nenasilnu akciju, a ne opisuje ni druge programe izgradnje mira u regiji koje poznajem. Istina, mi u CNA vodimo računa da se grupa koju okupimo sastoji od ljudi koji imaju različite identitete. Jako je važno za izgradnju mira iskustvo interakcije sa različitim ljudima koji nose različite identitete, a i koji su različitih životnih dobi. Učesnike ne pitamo unapred, niti u toku programa kojoj etničkoj ili verskoj grupi pripadaju. U nekim grupama bude više onih koji nemaju nikakav ili imaju vrlo malo izražen etnički/verski identitet, u nekim grupama bude više onih koji imaju vrlo izražen etnički i/ili verski identitet. I to je sve u redu. Ne namećemo im mi bilo kakve identitete, društvo im je već nametnulo dovoljno toga (obrazovanjem, socijalizacijom, interakcijom...). Identitet je jedna od tema koju obavezno obrađujemo na programima mirovnog obrazovanja. Suština je u tome da je sasvim u redu nemati osećaj pripadnosti etničkoj/verskoj grupi, kao što je u redu imati izražen etnički/verski identitet. Suština je i u boljem razumevanju koje sve posledice ima dodeljivanje identiteta drugima. Tu dolazi do razgradnje predrasuda da oni koji nemaju izražen neki od tih identiteta – nigde ne pripadaju, odnosno da su oni kojima je etnički/verski identitet jako važan - nacionalisti i šovinisti. Na kraju, suština je u tome da nije problem u identitetima, nego u njihovoj zloupotrebi. A to se bitno razlikuje od ovoga što je gore opisano. Jer mirovni rad treba da ohrabri ljude da budu ono što jesu i da ih podrži u tome da ne čine diskriminaciju niti druge oblike nasilja.

CNA se ne bavi time da ljudi budu manje Hrvati ili Srbi, a više nešto drugo (kakav apsurd!). Izgradnja mira je podržati ljude da budu ono što jesu i rade ono što vole, ali da time ne ugrožavaju druge, pa bili oni prosvetni radnici, kovači, Srbi, feministkinje, vernici, novinarke, Albanke, LGBT aktivisti, ljubitelji mačaka ili mađioničari.

Iz teksta se može videti da autorka nema visoko mišljenje o radu s grupama i da veruje da taj rad služi da bi se iz nekog razloga manipuliralo ljudima. Siguran prostor je ključan za rad s grupama, posebno sa vrlo heterogenim grupama koje imaju visok konfliktan potencijal. Taj siguran prostor se ne pojavljuje sam od sebe, na njemu treba vrlo fokusirano i predano raditi razvijajući međusobno poverenje. I tek kada izgradimo dovoljno poverenja među nama, možemo svojski da radimo na temama koje nisu ni za koga od nas lake. Pri tom, mora se raditi na izgradnji poverenja među učesnicima, onda na izgradnji poverenja učesnika prema voditeljima programa, a poverenje među samim voditeljima je neophodno da je unapred izgrađeno. Izgradnja poverenja učesnika prema voditeljima se gradi mnogo lakše ako i voditelji učestvuju u zajedničkom radu, i deo su grupe, nego u slučajevima kada se drže po strani i deluju samo kao posmatrači i voditelji procesa. Siguran prostor počinje da se stvara kada imamo osećaj da ne želimo da naudimo jedni drugima ni na koji način, pa ni pametovanjem.

Autorka piše: „Od početka, učesnike se ohrabruje da slobodno izraze svoje viđenje prošlosti ili postojećih konflikata. Ipak, pod izgovorom 'sigurnog prostora', vođeni su da to urade na određeni način“ (str. 146). Ni ovo ne odgovara istini. Možda se u nekim „projektima“ koristi takav pristup, međutim ovo nikako ne važi za Centar za nenasilnu akciju. Od početka se radi na izgradnji poverenja i sigurnog prostora. Teme sa visokim konfliktan potencijalom ostavimo za kasnije, kada imamo dovoljno poverenja jedni u druge. I taj siguran prostor nije pod znacima navoda kojima autorka insinuiira da se radi o nekakvoj manipulaciji.

Autorka dalje tvrdi da se i facilitatori ovih projekata takođe regrutuju na osnovu etničke pripadnosti. Svoju ideju o tome kako se na dijaloškim susretima zapravo produbljuje razlika među pripadnicima različitih etničkih/nacionalnih/verskih grupa, između ostalog potkrepljuje mojom tvrdnjom iz rada objavljenog 2008. godine gde kao prepreku izgradnji mira navodim nepisano pravilo među NVO kojim se zabranjuje eksplicitno bavljenje „zločinima drugih“. No, ovde je to interpretirano kao da tvrdim da je to praksa za sve dijaloške susrete, što nikako nije istina. Oni koji dubinski rade na izgradnji mira dobro znaju kako to pravilo može da bude pogubno u procesu pomirenja. Takođe, CNA nikada nije prigrlilo to pravilo, iako se ono smatralo osnovnom pristojnošću. Moram da naglasim da postoji i velika razlika u pristupima koji su praktikovani od kraja devedesetih i početkom 2000. i onih koji se praktikuju danas. A danas ima više onih koji su dovoljno hrabri da jednako osuđuju sve zločine, bez straha da će ih optužiti za relativizaciju. Iako tih optužbi i dalje ima.

Autorka potom detaljnije opisuje proces koji se dešava na „svim tim dijaloškim susretima“:

„Ubačeni u svoje etničke identitete, svi učesnici su ugurani u igru uloga koje im omogućavaju da prigrlje svoje etničke identitete, krećući se od 'ja' do 'mi'. To je fascinantno zato što, iako mnogi učesnici imaju donekle nejasnu predstavu svojih etničkih identiteta, ti identiteti postaju izraženiji tokom susreta. Drugim rečima, ovi susreti spajaju ljude kojima su dodeljeni njihovi etnički i verski identiteti, umanjujući važnost drugih mogućih identiteta, kao što je rod, klasa, ruralna ili urbana lokacija, profesija ili razlike zasnovane na jazu među generacijama, koji postaju nuspojava dodeljenim etničkim identitetima. Tranzicija od „ja“ do „mi“ je kontekstualna i funkcioniše kao oznaka ritualizacije njihovih istorijskih narativa“ (str. 147).

Rekla bih da se ovako nešto dešava u društvu koje biva manipulirano nacionalizmom. Međutim, potpuno drugačiji procesi bi morali da se odvijaju na susretima koji se dubinski bave izgradnjom mira. Na susretima, a posebno na treninzima koje organizuje CNA činimo upravo suprotno, pravimo prostor da drugi identiteti dođu do izražaja i daje im se jednaka važnost. Jedan od osnovnih principa nenasilja je dozvoliti ljudima da budu ono što jesu, a na nama je da zajedno učimo kako da se borimo protiv

diskriminacije i drugih nepravdi s kojima se suočavamo zbog onoga što jesmo. Tvrditi da svi dijaloški susreti funkcionišu ovako kako je autorka opisala bizarno je i svakako netačno.

Jedan od ključeva uspešnog dijaloga je stvaranje prostora u kome svi mogu da govore iz 'ja', ne pribegavajući zaklanjanju iza 'mi'. S tim 'mi' rečenicama smo odrasli, nekada nisu značajno prisutne u okruženju i javnom diskursu, nekada smo preplavljeni njima. I potrebno nam je neko vreme da vežbamo dijalog u kome ćemo izraziti/čuti pre svega, ne nacionalne/etničke narative, već sopstveno iskustvo iz 'ja'. Kada uspemo, širom smo otvorili srce za drugog.

Uverena da se na neposrednim susretima i dijaloškim projektima manipuliše učesnicima, autorka piše da su „strukturisani događaji lice-u-lice neprirodna okruženja koja treba da isceniraju i, na mnogo načina, manipulišu osećanjima učesnika“ (str. 159). Onaj ko ima iole znanja o mirovnom radu zna koliko je ovakav pristup pogrešan. Bilo kakva manipulacija učesnicima, osim što je krajnje neetična i u potpunom kontrastu sa principima nenasilja, ne može da doprinese izgradnji mira.

Emocionalna energija je ključna za međusobno povezivanje, kaže autorka (str. 163). I tu se slažemo. Onda navodi deo inače moćne priče ratnog veterana i mirovnog aktiviste, mog sadašnjeg kolege Amera Delića, koji je učestvovao na čitavom nizu susreta ratnih veterana i bio domaćin posete veterana iz regiona Zavidovićima. U toj priči² Amer piše šta su mu susreti sa veteranima značili i potom opisuje situaciju u kojoj se našao, da mu je jedan od veterana protivničke vojske tražio da sa par kolega dođe ponovo i poseti Spomen sobu u Zavidovićima. Kako se čovek pojavio sa dva nepoznata lika, Amer opisuje nelagodu u kojoj se našao i šta mu je sve prolazilo kroz glavu, a potom i smiraj koji je došao kada je shvatio da se radi o dva čoveka koji tragaju za svojim nestalima, pa se nadaju da će u toj Spomen sobi naći nekakav trag... Autorka knjige zanemaruje celu njegovu priču i iz nje navodi samo opis nelagode i straha kada je shvatio da su se pojavili nepoznati ljudi, da bi potvrdila svoju ideju da su „uznemirenost i strah koje je možda susret [ratnih veterana] razvio u sukob ostavili snažan emotivni uticaj na njega.“ Na kraju Amerove priče, on navodi šta misli da bi osećao da nije imao iskustvo susreta i rada s ratnim veteranima sa različitih strana i u čemu su mu ti susreti pomogli, ali autorka se odlučuje da zanemari njegovo razumevanje, već da mu pripiše svoje, jer cilj je dokazati koliko su dijaloški susreti kontraproduktivni. Njegovo svedočenje koje je u potpunoj suprotnosti sa njenim idejama je zanemareno. Iz ovog postupka čitam potpuno nerazumevanje ljudi, njihovih sudbina, tereta koji nose i njihovih potreba. I da napišem jasno: ne, susreti ne služe tome da produbljuju konflikt, taj konflikt već postoji, ti ljudi su preživeli rat. Susreti ljudi mogu da budu nespretno i nesrećno vođeni, pa da izazovu dodatni nemir ili kakav eksces, ali teško da mogu da izazovu sukob koji već postoji, pa čak iako se samo pritajilo.

Autorka poentira: „Evaluacije ovakvih neposrednih susreta pokazuju vrlo ograničene i tanke transformacije na duže staze. U praksi, ovo znači da su etničke kategorije grupa upravo dobile na snazi, a ne suprotno“ (str. 165). Možda u dostupnim evaluacijama ne postoji dovoljno informacija šta se dešava sa učesnicima nakon dužeg vremena. U tom slučaju, poštenije bi bilo porazgovarati sa ljudima koji su učestvovali na takvim događajima, ili sa organizatorima, potruditi se da se dobije slika iz prve ruke. Paušalna procena da to nije korisno i da je samo kontraproduktivno krajnje je destruktivna i odgovorno tvrdim da je netačna. A da ne govorimo da je u suprotnosti sa bilo kakvom etikom.

Autorka duboko veruje da su susreti osuđeni na propast, da solidarnost koja se razvije među učesnicima lako ispari ili je preotme država. Jedan od razloga, kako navodi, je taj što kada učesnici napuste to veštačko okruženje pod kojim se odvija susret i vrate se u svoje sredine, suočavaju se sa nedostatkom infrastrukture potrebne da bi se vizija ljudskih prava održala, a neprestano se susreću sa nacionalističkom infrastrukturom. A drugi razlog je taj što su organizacije za ljudska prava koje se bave memorijalizacijom na osnovu „moralnog sećanja“ (znaci navoda su moji) u zabludi, a te zablude još više ojačavaju nacionalističke osećaje (str. 166).

Međutim, nije sve izgubljeno, kaže nam autorka, jer postoje izveštaji o pomacima, ali u izraelsko-

2 Tekst Amera Delića „Buđenje“ može se naći u [13. Godišnjem izveštaju CNA, 2010, str. 39-40.](#)

palestinskom odnosu, doduše samo među Jevrejima, i to ne učesnicima nego facilitatorima koji svedoče da je kod njih došlo do promene, dok se Palestinci uglavnom klone izveštavanja, ili čak izveštavaju da nema nikakve promene. Autorka tvrdi da je slična slika u BiH, Hrvatskoj i Srbiji, iako ujedno kaže da na Balkanu ne postoje dubinska istraživanja na tu temu. Ne kaže nam, doduše, na osnovu čega onda hrabro tvrdi da je na Balkanu slično, jer ne navodi čak ni svoje lično iskustvo učešća u nekom od tih katastrofalnih programa koji samo dele ljude i ojačavaju nacionalizam. Za Balkan kaže: „Budući da ne postoje dokazi da je neka od strana postala sklonija akcijama za ljudska prava, možemo jasno da vidimo da oni koji su uspeli da nastave aktivnost jesu uglavnom oni koji su prethodno i bili promoteri ljudskih prava, ili oni koji od toga zarađuju za život.“ Ja ne vidim to tako jasno, pa bih cenila da dobijem informaciju gde to može da se vidi. Moje iskustvo rada u regionu sa različitim grupama u toku poslednjih dvadeset i kusur godina je potpuno drugačije.

Uverena da je većina učinaka susreta izgubljena i zaboravljena jako brzo i da se učesnici vraćaju svojim ustaljenim negativnim ponašanjima i stereotipima, kao dokaz da se to dešava i na Balkanu koristi jednu rečenicu iz evaluacionog izveštaja CNA iz 2001. godine i piše: „Samo osam od trideset učesnika je htelo da odgovori na zahtev CNA da učesvuju u istraživanju tri godine nakon treninga (CNA 2001:14) ili da se uključi u neki smisleniju akciju“ (str. 172).

Zaista, kada smo radili tu internu evaluaciju (ali ne kao što autorka smatra zbog „evropeizacije“ i „zahteva za transparentnošću“, str. 143, ne zato što nas je neko naterao da je radimo, već zato što nam je bilo neophodno da sagledamo svoj dotadašnji rad), dobili smo samo 8 odgovora na upitnike poslate emailom. Tada, 2000. i 2001. godine, u regionu internet još uvek nije bio rasprostranjeno sredstvo komunikacije, tek po neko je imao svoju email adresu, ljudi su uglavnom koristili email adrese prijatelja, rodbine, komšiluka ili adrese svojih organizacija. Za neverovati, tada je glavno sredstvo pisane komunikacije bio fax, i to opet ne lične fax mašine pod ličnim brojem telefona, već po lokalnim firmama i organizacijama. Sprovesti evaluaciju u takvim okolnostima, kada nije bilo ni resursa da se svi ti ljudi posete, bilo je logistički prezahtevno. Na kraju smo se zadovoljili sa osam odgovora. Kako se pristup internetu širio, tako nam je bivalo lakše bilo šta da organizujemo i otvorile su nam se nebrojene mogućnosti. Sa evaluacijama narednih godina nismo imali takvu poteškoću. Plašim se da autorku to zapravo ne zanima, dovoljno joj je da izvuče rečenicu ili dve iz konteksta i dodeli im značenje koje joj odgovara.

Inače, o tome šta se dešava sa ljudima neko vreme (nekoliko godina) nakon susreta/treninga sa šarolikom grupom ljudi imali bi štošta da kažemo, ali u ovom slučaju nismo bili pitani. Po nešto od toga postoji po evaluacionim izveštajima. Mi u CNA smo dosta rano shvatili da se vrlo lako izgubi kontakt s ljudima nakon nekog vremena, a i da im je konkretan rad na izgradnji mira otežan usled nedostatka infrastrukture na koju bi mogli da se oslone. To ne znači da oni pohrle ka nacionalističkim infrastrukturama, nikako. Ljudima koji rade u prosveti ili novinarima je bilo lakše da nađu način i uvrste mirovni rad u svoje okruženje. Kako god, trudili smo se da bar sa onima koji su bili najzainteresovaniji i pokazivali inicijativu ostanemo u kontaktu. Iz tih saradnji je dolazilo do mnogih drugih aktivnosti koje smo sprovodili. Praktično, ne postoji aktivnost koju CNA sprovodi, a u koju nisu uključeni ljudi koji su učestvovali na našim treninzima ili drugim vrstama susreta.

David je uverena da Centar za nenasilnu akciju radi s ratnim veteranima samo pod određenim ključem: kao sa počiniocima koji zaslužuju našu podršku samo ako su voljni da javno budu transformisani u graditelje mira (str. 179). Apsolutna izmišljotina i zlonamerno tumačenje zasnovano na predrasudi. Svi naši tekstovi, izveštaji i publikacije koje se bave ovom temom govore upravo suprotno, pa čak i oni koje je autorka uvrstila u bibliografiju ovog svog teksta. Autorka naše iskustvo da su veterani s kojima radimo imali visoku motivaciju da se sretnu s onima protiv kojih su ratovali naziva „navodnim“ i „zavaravajućim“. U ozbiljnom istraživanju, etikete kao što su „navodno“ i „zavaravajuće“ morale bi da se oslanjaju na solidno znanje, podatke i analizu, što ovde nije slučaj. Autorka takođe tvrdi da je broj veterana koji su voljni da učestvuju u „takvim projektima“ ekstremno mali. Kao dokaz navodi nepoznat

broj intervjuja koje je na nepoznatom mestu radila s veteranima od „2019 do 2012“ (tako je navedeno u fusnoti).

Da bi se ostvarila neka saradnja potrebno je bar nekakvo uzajamno poverenje. Populacija ratnih veterana, a posebno veterana u Srbiji uglavnom je, u najmanju ruku, rezervisana prema nevladinim organizacijama. Ali i prema istraživačima. Zapravo prema svima koji „guraju nos“. Pored uobičajene ljudske nepoverljivosti, kod ratnih veterana ova rezervisanost ima veze i sa strahom da će nepravedno biti optuženi za ratne zločine samo zato što su učestvovali u ratu. I zato mi ulažemo veliki trud u izgradnju tog poverenja, pre nego što odluče da učestvuju u nekoj od aktivnosti. Međutim, kada se pojave na aktivnosti, ono što većina navodi kao motivaciju jeste susret sa borcima s drugih strana, a ne mogućnost da će učestvovati u javnom nastupu, priča o ratu, ili bilo šta drugo. Ta motivacija da se sretnu „oni drugi“ ima raspon od „Šta nam je ovo trebalo?“ do „E, sad ću u lice da vam kažem!“, čitav spektar. Da li je ovo naše iskustvo „navodno“ i „zavaravajuće“ po rečima autorke? Ne znam šta je autorka pitala ratne veterane iz Srbije na osnovu čega zaključuje da je broj veterana zainteresovanih za „ovakve projekte“ ekstremno mali. Bitno je ko pita (ima li ta osoba neki kredibilitet, legitimitet, izaziva li poštovanje ili sumnjičavost), na koji način pita i šta zapravo pita, koju vrstu saradnje nudi. Ne dovodim u pitanje tvrdnju da bi malo ratnih veterana pristalo na saradnju sa autorkom pomenute knjige, dovodim u pitanje uzimanje prava da se od ličnog iskustva izvede opštevažeća tvrdnja, uprkos brojnim dokazima za suprotno.

Skoro sve o radu CNA što sam u ovoj reakciji napisala, može se naći u brojnim publikacijama, izveštajima i evaluacijama Centra za nenasilnu akciju, jer se trudimo da svoj rad dokumentujemo koliko možemo i umemo, i zbog sebe i zbog drugih koje bi rad na izgradnji mira mogao da zanima. Nešto od te dokumentacije autorka je nabrojala u bibliografiji na kraju teksta. Međutim, ono što se protivi njenoj teoriji nije htela da uzme u obzir, ali se nije libila da podatke izvlači iz konteksta i dodeljuje im pogrešno tumačenje. Zaista, tvrditi da CNA svojim radom produbljuje podele među ljudima i ojačava nacionalizam smatram neozbiljnim, posve neutemeljenim, pa onda i zlonamernim. Zanimljivo je da nam je u svom tekstu posvetila prilično prostora, a da nas ni jednog trenutka nije kontaktirala da čuje naše mišljenje ili bilo kakvo pojašnjenje našeg rada, konteksta i dilema.

Pošto je dobar deo energije utrošene u tekst autorka posvetila kritici dijaloških susreta koje, pokazalo se, dovoljno ne poznaje, ostali smo uskraćeni za pojašnjenje početne tvrdnje da nas suočavanje s prošlošću neće dovesti do prevencije nekog budućeg nasilja niti do poštovanja ljudskih prava. Osim kratkog osvrta da za to nema dovoljno dokaza (str. 64). Tekst nam, pri tom, ne znam je li suvišno reći, ne nudi nikakav izlaz, nikakvu nadu.

Na suočavanju s prošlošću smo počeli da radimo ne zato što baš volimo tu muku ili zato što nas je „zli Zapad“ naterao, nego zato što smo u radu na izgradnji mira neprestano udarali o taj zid prošlosti. Nažalost, nema nam druge, nego da tražimo načine šta s tom prošlošću da napravimo da bismo mogli da živimo kao ljudi i da izbegnemo da takva prošlost postane budućnost naše dece.